УДК 81'373

Э.И. Сафина

ГАРӘП ҺӘМ ФАРСЫ ТЕЛЛӘРЕННӘН КЕРГӘН ОРНИТОЛОГИК ЛЕКСИКА

Статья посвящена исследованию арабо-персидских заимствований в орнитологической лексике татарского языка. Как показывает анализ, из арабского и персидского языков было заимствовано множество названий птиц и слов, связанных с птицами. Часть из них стала основными общеупотребительными орнитонимами татарского языка (*былбыл, тавис, тутый, һөдһөд, һомай* и др.), которые воспринимаются как собственные слова. В то же время есть орнитонимы, которые утратили активность (*гораб, гасфур, шәбгир* и др.). Некоторые названия не используются в литературном языке, но существуют в диалектах (*хорус*), некоторые встречаются в лексикографических источниках и художественной литературе (*шаһбаз, шаһин, әбабил, гандәлиб* и др.).
Ключевые слова: орнитоним, орнитологическая лексика, заимствование, татарский язык, арабизм, фарсизм, терминология.

The article is devoted to the study of Arabic-Persian borrowings in the ornithological vocabulary of the Tatar language. As the analysis shows many bird names and words related to birds were borrowed from the Arabic and Persian languages. Some of them have become the main commonly used ornithonyms of the Tatar language (*bylbyl, tavis, tuty, khodhod, khomai,* etc.), which are perceived as their own words. At the same time there are ornithonyms that have lost their activity (*gorab, gasfur, shabgir,* etc.). Some names are not used in the literary language but exist in dialects (*horus*), some are found in lexicographic sources and fiction (*shahbaz, shahin, ababil, gandalib,* etc.).
Keywords: ornithonym, ornithological vocabulary, borrowing, Tatar language, Arabism, Persian word, terminology.

Бүгенге көндә татар әдәби телендә кулланыла торган кош атамаларының бер өлешен чит телләрдән кергән орнитонимнар тәшкил итә. Рус яки башка телләрдән кабул ителгән терминнарның алынма икәнлеге ачык күренеп торса, гарәп яки фарсы теле атамалары тулысынча диярлек үзләшеп беткән.

Гарәп һәм фарсы телләреннән кергән орнитологик лексика *кош атамаларын* һәм *кошлар белән бәйле сүзләрне* (әгъза-органнар, яшәү-оялау урыннары һ.б.) үз эченә ала. Кош атамаларын ике төркемгә бүлеп тикшерергә мөмкин. Беренчесе – телебездә кабул ителгән һәм күп еллар дәвамында татар теленең үз сүзләре кебек кулланыла торган орнитонимнар, икенчесе – бүгенге көндә кулланылмый торган атамалар. Үткән гасырларда гарәп һәм фарсы телләреннән алынган орнитонимнар еллар узу белән акрынлап кулланылыштан төшеп кала барган. Иң тотрыклылары һәм бүгенге көндә актив кулланылыштагылары түбәндәгеләр: *былбыл* (بلبل), *ләкләк* (لقلق), *тавис* (طاوس),

тутый (тутый кош) (طوتي), *һөдһөд* (هدهد), *һомай* (هما), *сәмруг* (سيمرغ), *ганка* (عنقا).

Былбыл (بلبل) – гомумтөрки *сандугач* орнитонимының поэтик жанрда кулланыла торган синонимы. Көндәлек тормышта *сандугач* варианты актив булса да, *былбыл* атамасы борынгы әдәбиятта һәм бүгенге көн әдәби әсәрләрдә еш очрый, яраткан кешегә мөрәҗәгать сүзе буларак та кулланыла (*былбыл, былбылым*). Эпитетлар, чагыштырулар, фразеологизмнар составында татар телендә генә түгел, башка төрки телләрдә дә очрый. Матурлык, гүзәллек символы буларак, хатын-кыз исемнәренә күчкән [Саттар-Мулилле, 1998, б. 346]. – *Мине сагындыңмы соң? – диде кызый,* ***Былбыл*** *апасының юлына аркылы төшеп* [Фәттах, 2002, б. 125]. *Бульбуль* формасында рус теле диалектларында да бар [Малыхина, Писарева, 2013, с. 172].

Тавис (طاوس) (ГТРАС, 1965, т. 2, б. 538; *тавус* (طاوس), *тавис кошы* дип бирелә). Берничә гасыр дәвамында кулланылып килә торган атама борынгы язма чыганакларда да очрый. Хатын-кыз исеме буларак, М. Кашгари сүзлегендә [Мусаев, 1984, с. 216], *tawic, taus* (*таус*, ар.) формасында «Codex Cumanicus» сүзлегендә [Махмутова, 1982, с. 131] теркәлгән. С. Хәлфин һәм А. Троянский хезмәтләрендә *таузы кош* дип бирелә [Сафина, 2005, с. 186].

Тутый (тутый кош) (طوتي) атамасы фарсы теленнән кергән. Татар телендә, *попугай* кошын белдерүдән тыш, «үз фикере булмыйча, башкаларның сүзен, фикерен кабатлаучы, кешегә ияреп эш итүче кеше» дигән күчерелмә мәгънәдә дә кулланыла [ТТАС, 2019, т. 5, б. 824]. Татар телендәге тезмә *тутый кош* атамасы кушма атамага (*тутыйкош*) әйләнеп бара. *Тутыйкош* орнитонимы күчерелмә мәгънәдә «кәпрәеп, эреләнеп йөрүче кеше», «киемнәре белән башкалардан аерылып тора торган, гадәттә, купшы, чуар киенгән кеше», «ир-атларның күзе төшә торган яшь, чибәр хатын-кыз» мәгънәләрен белдерә [шунда ук, б. 824]. Мишәр диалектының хвалын сөйләшендә *тутый* орнитонимы урынына *түти* варианты йөри: *Былбыл микән, түти микән* [ТТЗДС, 2009, б. 668].

Ләкләк (لقلق) орнитонимы гарәп теленнән кергән. Ул кошлар чыгарган авазларга охшатып ясалган. Орнитологик лексикада мондый күренеш еш очрый: атамалар гадәттә кошларның сайрау, кычкыру тавышлары нигезендә барлыкка килә [Сафина, 2005, с. 133–134]. Искәрмә буларак, *ләкләк*нең нинди авазларга, тавышларга охшатылуы турында бердәм фикер юк. Мисал өчен, фәнни әдәбиятта канат каккан тавышларга [Сетаров, 1970, с. 94; Петров, 1982, с. 60], томшык шакылдаткан тавышларга [Шипова, 1977, с. 222], тел шартлаткан авазларга [Радлов, 1905, т. 3, с. 729] бәйле рәвештә исем бирелгән, дигән фикерләр очрый. Р.Г. Әхмәтьянов атаманы «кайгыру, кайгырып кычкыру; ләкләк» сүзеннән дип саный [Әхмәтьянов, 2015, т. 1, б. 534].

Гарәп теленнән кергән **һөдһөд** (هدهد) [ГТРАС, т. 2, б. 791] атамасы рус телендәге *удод* кошын белдерү өчен кулланыла башлаган. Әдәби

телдә әлеге кошны атау өчен башка орнитоним юк. Урта диалектның каргалы сөйләшендә *һөдһөд* атамасы урынына *пупуп* орнитонимы йөри [ТТЗДС, 2009, б. 543]. Татар исемнәрен өйрәнгән Г.Ф. Саттаров орнитонимның антропоним буларак кулланылуын да теркәп калдырган [Саттар-Мулилле, 1998, б. 458]. А.К. Тимергалин сүзлегендәге мәгълүматлар *һөдһөд*нең мифик кош булуын ассызыклый: «Сөләйман патша белән аның мәгъшукасы Билкыйс арасында хәбәр йөрткән мифик кош, Коръәндә дә телгә алына. *Һөдһөд* кошын фарсыларда «мөрг Сөләйман» дип атыйлар. Билкыйснең һөдһөде җәннәткә керәчәк икән. Һөдһөдкә гарәпләр һәм греклар ихтирам белән караганнар, аның турында күпсанлы хикәятләр һәм мәсәлләр бар» [Тимергалин, 2007, б. 534].

Һомай (هما) атамасына «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге»ндә түбәндәге аңлатма бирелгән: **Һома (һөма)** (1 (هما) Бәхет кошы (күләгәсе кемгә төшсә, аңа чиксез бәхет китерә дип йөртелгән мифик кош исеме); 2) «Бәрән карак» бөркет. Һавалар тын ... кисеп очкан һөма юк. (Дәрд.) [ГТРАС, 1965, т. 2. б. 785]. «Фарсыча-русча сүзлек»тә орнитонимның кеше исеме буларак кулланылуын аңлаткан өченче мәгънәсе дә бар [ПРС, 1985, т. 2, с. 721–722]. Һомайга «әкият кошы, затлы бөркет, феникс, җәннәт кошы» дип аңлатма биргән Л.З. Будагов фикеренчә, «бик биектә оча һәм беркайчан да җиргә төшми торган әлеге кошның күләгәсе берәр кешегә төшә икән, ул патша дәрәҗәсенә ирешә, бик бәхетле була» [Будагов, 1871, т. 2, с. 315]. Бу фикер А.К. Тимергалинда да бар: «Шуңа күрә Иран патшаларын *һумаюн* «бәхет иңгән» дип тә атыйлар» [Тимергалин, 2007, б. 150]. Галим теркәп калдырган *дәүләт һомае* (дәүләт кошы, ягъни дәүләтнең дәрәҗәле кешесе) тезмәсе әлеге сүзләрне тагын да дәлилли кебек [шунда ук, б. 150].

Орнитоним С. Сараиның «Гөлестан» әсәрендә мифик кош буларак телгә алынса [Сараи, 1999, б. 44, 54], Котбның «Хөсрәү вә Ширин»ендә бәхет кошы буларак бирелгән [Котб, 2003, б. 43]. *Һомай* татар халык әкиятләрендә күп очрый, төшлекләрдә телгә алына. «Төшеңдә һөдһөд кошын күрсәң, зур галим һәм ачык гыйлем иясе булырсың, диелә (Төхфәтел-мөлек) китабында» [Төшлек..., 1997, б. 324].

Фарсы теленнән кергән **сәмруг** (семург سیمرغ симорг, *миф.* симург [ПРС, 1985, т. 2, с. 81]) орнитонимына «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә түбәндәге аңлатма китерелә: **СӘМРУГ** *и. фар.* 1) Фарсы мифологиясеннән төрки халыклар, шул исәптән татар фольклорына кергән зур, көчле һәм бик зур тизлек белән оча торган кош образы (күп очракта бәхет символы); 2) *куч.* Россия гербындагы ике башлы бөркет [ТТАС, 2019, т. 5, б. 91].

«Сәмруг кошны Борынгы Шәрык халыклары күзаллавындагы «Бәхет кошы» – *Гамаюн, Һумай, Һома* белән чагыштыру да бар. Гәрчә сәмруг кош соңгысына караганда югарырак дәрәҗәдә тора» [Урманче, 2009, т. 2, б. 324]. «Кайвакыт исеме дә төрлечә булырга мөмкин: бөркет, каракош, алыпкаракош» [шунда ук, б. 323]. Р.Г. Әхмәтьяновта

орнитоним *сәмрәү [сәмрәw], сәмер кош* дип бирелә. Элек халык шул вариантын кулланган, ә *сәмруг, сәмруг кош* дигәне китапларда гына очраган дип уйларга нигез бар. «*Сәмрәү* сүзен гадичә *сийаһ мург* «кара кош» дип тә аңлаталар» [Әхмәтьянов, 2015, т. 2, б. 154].

Исеме гарәп теленнән кергән икенче мифик кош – **ганка**. «Гарәпчә-русча-татарча алынмалар сүзлеге»ндә аңлатмасы түбәндәгечә: **Ганка** (عنقا) Ганка (исеме бар, үзе юк бер мифик кош исеме). *сущ. миф.* Грифон, феникс [ГТРАС, 1965, т. 1, б. 80–81]. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә төп мәгънәсеннән тыш, күчерелмә мәгънәсе дә бирелә: **ГАНКА** *и. гар. миф.* 1) Каф тавы артында яши дип саналган мифик кош. *Йомыркасы ганка йомыркасы кадәрле була, ди*. Г. Газиз; 2) *күч.* Ахмак, аңгыра кеше. *Әллә ничә йирдән кунаклар адресына «Ганка!» дигән сүз йибәрелде.* Г. Исхакый. *Кәримовлар Шакирҗаны унбиш төрле хат таный, Бу дөньяда табалмассың аның төсле ганканы*. Ш. Хәлиди [ТТАС, 2016, т. 2, б. 45].

Ганка булма ‘не будь болваном’ әйтелмәсендә *юләр булма, йоклап калма, мөмкинлегеңне кулдан ычкындырма* дигән мәгънә дә тоемлана, *ганка йомыркасы* искиткеч зур булуны белдерә: «**ганка йомыркасы кадәр** слишком большой, величиной с яйцо анки; **ганка йомыркасы кадәр шатлык** *ирон.* радость величиной с яйцо анки» [ТРС, 2007, т. 1, б. 305].

Р.Г. Әхмәтьянов фикеренчә, «***канка*** ‘күркә’, ихтимал, *ганка* сүзеннәндер. Татарлар күркәнең сәер кыяфәтен күргәч шулай атаганнар» [Әхмәтьянов, 2015, т. 1, б. 230] (к.: КАНКА [рус.] *күрш.* күркә (индюк). *Алаша да тытабыз, сир, куй, үрдәк, канка* [ТТЗДС, 2009, б. 272].

Бүгенге көндә кулланылмый торган орнитонимнар арасында кошларны белдерә торган гомуми атамалар шактый күп. Кош мәгънәсен белдергән **мөргъ** (مرغ) сүзе шундыйлардан. Ул башка атамалар составында да очрый: **мөргъ Сөләйман** – һөдһөд (кош), **мөргъ сәхәр** – таң кошы (сандугач). Сүзлектә шул ук нигездән ясалган **мөрганә** (кош йомыркасы) сүзе дә теркәлгән. Кош мәгънәсен аңлата торган икенче орнитоним – **таир** (طائر). Аның беренче мәгънәсе – очучы, очкыч, икенче мәгънәсе – кош [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 539]. Күплек сандагы **таер** (طير) – кошлар варианты да бирелгән [шунда ук, б. 538]. *Кошлар галиме, кошлар белгече* дигән мәгънәдәге **таериюн** (طيريون) сүзе дә шул ук тамырдан [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 539].

Аерым бер кошны белдерә торган орнитонимнар: **дөҗаҗ** (دجاج) тавык, **гораб** (غراب) карга, козгын, **гасфур** (عصفور) кечкенә кошчык; чыпчык, **хәмамә** (حمامه) күгәрчен, **һәзар дастан** (هزاردستان) сандугач, **хәттаф (хоттаф)** (خطاف) карлыгач, **шәбгир** (شبگير) сандугач, **хорус (хоруз)** (خروس، خروز) әтәч, **кәбүтәр** (كبوتر) күгәрчен, **шаһбаз** (شاهباز) лачын, **шаһин** (شاهين) һ.б.

Бер үк вакытта карганы да, козгынны да белдерү өчен кулланыла торган **гораб** (غراب) орнитонимын борынгы әдәбиятта очрата алабыз. Гарәп алынмасы буларак ул «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»нә дә

кертелгән: **Гораб** *и. гар. иск.* 1) Карга; 2) Козгын. *Син гораб диб уйлаганың асле шоңкар улмасын.* М. Акмулла [ТТАС, 2016, т. 2, б. 89].

Гасфур (عصفور) орнитонимы шулай ук ике мәгънәне белдерә. Бердән, аны чыпчык кошларны, икенчедән, гомумән кечкенә кошларны атау өчен кулланганнар. Мисал өчен, *чыпчык* мәгънәсендә К. Насыйрида очрый: *Бәс, бу Нәсар мәсәл тарикынча: «Әй әмир, бер карчыга бер гасфурны тотып очканда, бичара чыпчык карчыганың тырнагында икән, карчыгага әйтте, бу аз вә кечкенә нәрсә синең кебек олуг кошка локмә булмас, ягъни минем белән карыныӊ туймас, мине азат кыйлсана, дип, мәрхәмәт эстәде. Бәс, карчыга ул чыпчыкка кәрәм итеп, тырнагыннан ычкындырып азат кыйлды», – дигәч, хәлифә дәхи Нәсарны азат кыйлды* [Насыйри, 2004, б. 30].

Карлыгачларны белдерү өчен кулланылган **хәттаф (хоттаф)** (خطاف) атамасының татар әдәби телендә эзе калмаган диярлек. Хәтта К. Насыйрида да ул синонимы белән бергә килә: *Хәҗәре хәттаф, ягъни карлыгач ташы димешләрдер, ки карлыгач оясында булыр* [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 687].

Хорус (хоруз) (خروس، خروز) этәч орнитонимы татар әдәби телендә кулланылмый, әмма диалектларда очрый әле. Мәсәлән: **ҚОРОС** [*фарс.*] *брб.д., том.д.* этәч (петух). Қорос қыйгырады. – *брб.д.* [ТТЗДС, 2009, б. 416]; **ҚУРАЗ** [*фарс.*] *эчк., әстр.* к.: кучат. Қураз йөзөмгә кергән. – *әстр.* Қураз суйгалы барам. – *эчк.* **ҚУРАС** II [*фарс.*] *әстр., себ.* к.: кучат. Қурасны тотып йелбәйте. – *төм.*; **әмәл қурас** *төм., тоб.* яз көне балаларга кош рәвешендә пешереп ашатыла торган камыр ашы; **қурас маңнау** *туб.-ирт.д.* этәч кычкыру; **ҚУРАЦ** *туб.-ирт.д. к.:* кучат. Қурацым та бар, цибеш палларым та кән. – *тбл.*; **ҚУРАЦЛАП** *төм.* этәч рәсеме төшереп. Питйаулықны суққаннар ыспайы итеп, қурацлап тороп [ТТЗДС, 2009, б. 428].

Күгәрчен кошларны белдерә торган **кәбүтәр** (كبوتر) орнитонимында كبود (кәбүд) сүзе күгәрченнең төсен белдерә [ГТРАС, 1965, т. 1, б. 307]. Атама XVII гасыр сүзлегендә *кәптәр* (*кугярцин*) формасында теркәлгән [Ногман, 1969, б. 49–50]. *Кабутаров* фамилиясе составында кулланылган [Саттар-Мулилле, 1998, б. 126]. Аңлатмалы сүзлектә *кәбүтәр* [ТТАС, 2017, т. 3, б. 195], диалектологик сүзлектә *кәптәр* формасында теркәлгән. Кәптәрләр пала цығарып куйғаннар. – *төм.* [ТТЗДС, 2009, б. 290].

Шаһбаз (شاهباز) *ф. ис.* 1) карчыга; лачын, шункар; 2) Батыр, кыю. *Рабиганың матур тавышы моңлы, назлы; назы белән яулап ала ир шаһбазны.* (Ш. Баб.) [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 701]. Күчерелмә мәгънәсе «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә дә бирелә: **ШАҺБАЗ** *и. фар. иск.* 1) *к.* **лачын**. *Шаһбазлар Каф тавына күчеп киткән, Урыныңа – козгын, байгыш куныл калган.* М. Акмулла; 2) *күч*. Батыр, куркусыз кеше. *Ирәннәргә торыр ир шаһбазы Аудан кайта дала буйлатып.* С. Әхмәтҗанова [ТТАС, 2019, т. 6, б. 542]. *Шаһбаз ирләр* дигән формада да кулланылган [ТРС, 2007, т. 2, б. 612]. Орнитонимның **шәһбаз** варианты да бар (**шәһбаз** شهباز кара: шаһбаз) [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 715].

«Гарәпчә-русча-татарча алынмалар сүзлеге»ндә «аксыл төстәге лачын, шункар (ау лачыны)» дигән мәгънәдә **шаһин** (شاهين) атамасы теркәлгән [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 701]. Орнитоним татар теленең аңлатмалы һәм башка сүзлекләренә дә кергән. *Шаһбаз* һәм *шаһин* атамаларының ир-ат исемнәре һәм *Шаһбазов*, *Шагинов* фамилияләре составында кулланылуы билгеле. [Саттаров, 1990, б. 35].

Әбабил (ابابيل) термины сүзлекләрдә *керәшә, яр карлыгачы* дип бирелә. «Бу сүз Коръәннең «Фил» сүрәсендә кулланылган, шуннан татарча тәфсирләргә һәм дини китапларга алынып таралган» [Әхмәтьянов, 2015, т. 1, б. 121]. *Әбабилов, Бабилов* фамилияләре составында теркәлеп калган [Саттар-Мулилле, 1998, б. 309].

Гандәлиб (عندليب) – сандугачларны атау өчен кулланылган орнитоним [ГТРС, 1965, т. 1, б. 80]. Гарәп теленнән кергән атама әдәби әсәрләрдә дә очрый, сүзлекләрдә дә теркәлгән (**ГАНДӘЛИБ** *и. гар. иск. кит.* Сандугач, былбыл. *Күрүбән гандәлибаны, тамаша әйләдем сәйран.* Г. Тукай [ТТАС, 2016, т. 2, б. 44]). Хатын-кыз исеме буларак актив булган: *Нотфый гел шулай кунакчыл булганга,* ***Гандәлиб*** *апаны борчымыйлар, хәер моны ул белми дә кала иде* [Мәһдиев, 1981, б. 60]. *Гандәлиф* (Гандалиф) варианты да бар [Саттар-Мулилле, 1998, б. 352]. Кош атамаларының төрле елларда сүзлекләрдә бирелешен чагылдырган таблицадан күренгәнчә, XIX йөз ахыры – XX йөз башы лексикографик чыганакларының кайберләрендә өч атама (*сандугач, былбыл, гандәлиб*) синоним буларак китерелә [Сафина, 2005, с. 192].

Шәбгир (شبگير) орнитонимы – *сандугач* мәгънәсендә фарсы теленнән алынган термин. «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге»ндә *шәбгир* сүзенең өч мәгънәсе бирелә. Төп мәгънәсе *төнге* сүзе белән бәйле булса, икенче мәгънәсе – *сандугач*. К.: **Шәбгир** (شبگير) **1.** Төнге. **2.** 1) Сандугач; 2) Төнге сәяхәт, яктыргангача сәяхәт. *Гарипнең кабригә шәбгир кылгыл* (Сайяди) [ГТРАС, 1965, т. 2, б. 706]. Орнитоним телебездә озак кулланылмаган, аңа гомумтөрки *сандугач* атамасы киң таралырга ирек бирмәгән. Мисаллардан күренгәнчә, гарәп һәм фарсы телләреннән *сандугач*ларны белдергән берничә атама (*былбыл, гандәлиб, шәбгир*) кергән, тик барысы да сакланып калмаган. Бу табигый күренеш. Билгеле булганча, «телдәге экономия законы уңышлырак синонимнары булган кайбер сүзләрнең пассив лексикага күчүенә китерергә мөмкин: *гандәлиб – сандугач, былбыл*» [Татар лексикологиясе, 2016, т. 2, б. 312].

Гарәп һәм фарсы телләреннән кабул ителгән **кошлар белән бәйле сүзләр** түбәндәгеләр:

Кошларның әгъза-органнары, гәүдә өлешләре: хәусалә (حوصله) кош бүксәсе; **шаһбал** – кош канатының иң зур кауры, чылгый; **җәнах** (جناح) канат; **таҗ** (تاج) – кош кикриге. Әлеге алынмалар арасыннан бүгенге көндә *таҗ* сүзе генә кулланыла, әмма аның да *кош кикриге* мәгънәсе инде югалган.

Кошларның яшәү, оялау урыннары: ашъян, әшьян (آشيان) оя, кош оясы; **кяшанә** (كاشانه) оя, кош оясы; **кафәс** (قفس) читлек. *Кафәс*

сүзенең киңрәк мәгънәләре дә бар. К.: 1) Читлек. *Кафәс эчендә күрсәң кош вә тоюр хәлас кыйл ул кафәсдин, сән зарур.* (Мөхм.). 2) (Тәрәзәләрдә) рәшәткәле каплагыч. 3) Челтәрсыман, рәшәткәсыман ясалма әйберләр [ГТРАС, 1965, т. 1, б. 207].

Анализдан күренгәнчә, татар теленә гарәп һәм фарсы телләреннән бик күп кош атамасы һәм кошлар белән бәйле сүзләр кабул ителгән. Вакытлар узу белән орнитонимнарның күбесе онытылган, активлыгын югалткан *(дөҗәҗ, гораб, гасфур, хәмамә, һәзар дастан, хәттаф, шәбгир)*. Кайбер атамалар әдәби телдә кулланылмый, әмма диалектларда бар, икенчеләрен әдәби әсәрләрдә яисә сүзлекләрдә очратырга мөмкин. Аерым кош атамалары исем һәм фамилияләр составында теркәлеп калган, тик әкренләп әлеге фамилияләр дә юкка чыга бара. Кошлар белән бәйле сүзләр *(җәнах, хәусалә, кафәс, ашъян)* татар әдәби телендә бүгенге көндә бөтенләй кулланылмый.

Шунысын да ассызыкларга кирәк: алынмаларның күбесе төшеп калган булса да, гарәп һәм фарсы телләреннән кергән орнитонимнарның бер өлеше татар теленең киң кулланыштагы төп атамаларын тәшкил итә. Болар – *былбыл, ләкләк, тавис, тутый, һөдһөд, һомай, сәмруг*. Алар татар теленең үз сүзләре кебек кабул ителә, татар орнитологик лексикасын баетып тора.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. I т. (А–Л). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 543 б.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. II т. (М–Я). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 567 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык: в 2-х т. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1869. Т. 1. 810 с.; СПб.: Тип. АН, 1871. Т. 2. 415 с.

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге: ике томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. 853 б.

Котб. Хөсрәү вә Ширин (шигъри роман). Казан: Мәгариф, 2003. 367 б.

Малыхина Т.М., Писарева Л.Е. Этимологическое исследование наименований соловья в русских народных говорах // Учёные записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2013. № 2. С. 171–174.

Махмутова Л.Т. Татарский язык и его отношение к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики (Краткий анализ и приложение) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка: сб. ст. Казань, 1982. С. 68–153.

Мәһдиев М. Торналар төшкән җирдә // Казан утлары. 1981. № 11. Б. 3–79.

Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. 228 с.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр: 4 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 400 б.

Ногман М. XVII–XVIII йөзләрдә русча-татарча кульязма сүзлекләр. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1969. 112 б.

Персидско-русский словарь: в 2 т. 3-е изд., стер., с приложением Грамматического очерка персидского языка. М.: Рус. яз., 1985. Т. 1. 779 с.; Т. 2. 864 с.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4 т. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1893. Т. 1. Ч. 1–2. XVIII+1050 с.; 1899. Т. 2. Ч. 1–2. 974 с.; 1905. Т. 3. Ч. 1–2. 651 с.; 1911. Т. 4. Ч. 1–2. 665 с.

Сараи С. Гөлестан: Лирика. Дастан. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 296 б.

Саттар-Мулилле Г.Ф. Татар исемнәре ни сөйли? (Татар исемнәренең тулы аңлатмалы сүзлеге). Казан: Раннур, 1998. 487 б.

Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1990. 276 б.

Сафина Э.И. Названия птиц в татарском языке и их лексикографирование: дис. ... канд. филол. наук / Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ. Казань, 2005. 279 с.

Сафина Э.И. Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге. Казан: ТӘҺСИ, 2018. 184 б.

Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях птиц // Советская тюркология. 1970. № 2. С. 86–95.

Татар лексикологиясе: өч томда. Казан: ТӘҺСИ, 2016. Т. II. 392 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. I т.: А–В. Казань, ТӘҺСИ, 2015. 712 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. II т.: Г–Й. Казань, ТӘҺСИ, 2016. 748 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. III т.: К. Казань, ТӘҺСИ, 2017. 744 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. V т.: С–Т. Казан: ТӘҺСИ, 2019. 908 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. VI т.: У–Я. Казан: ТӘҺСИ, 2019. 912 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татарско-русский словарь: в 2-х т. Т. 1 (А–Л). Казань: Магариф, 2007. 726 б.

Татарско-русский словарь: в 2-х т. Т. 2 (А–Л). Казань: Магариф, 2007. 726 б.

Тимергалин А. Миллият сүзлеге: Аңлатмалы сүзлек. Казан: Мәгариф, 2007. 575 б.

Тимергалин А. Миллият сүзлеге // Казан утлары. 2007. № 9. Б. 146–150.

Төшлек: Төшләрне юрау китабы / тупланманы әзерләүче һәм төзүчесе Фәрит Яхин. Казан: Раннур, 1997. 352 б.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 2 т. (Д–С). Казан: Мәгариф, 2009. 343 б.

Фәттах Н. Сайланма әсәрләр: 5 томда. 4 т. Казан. 2002. 463 б.

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976. 444 с.

Кыскартылмалар

ГТРАС – Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге.

ПРС – Персидско-русский словарь.

ТРС – Татарско-русский словарь.

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге.

ТТЗДС – Татар теленең зур диалектологик сүзлеге.

Сафина Эльвира Ирфат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре